

УДК 159.9 : 055 : 316.48

ОСОБЛИВОСТІ ГЕНДЕРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НОСІЇВ СУБКУЛЬТУРИ ЧАЙЛДФРІ

М.Г. Ткалич

доктор психологічних наук, професор кафедри психології та соціальної роботи
Інституту підготовки кадрів Державної служби зайнятості України
mtkalych@gmail.com

А.Р. Мітіна

магістр спеціальності «Психологія» Запорізького національного університету
mitina.alla.rom@gmail.com

Ткалич М.Г., Мітіна А.Р. Особливості гендерної ідентичності носіїв субкультури чайлдфрі. Дослідження гендерної ідентичності чайлдфрі обумовлено тим, що батьківство сприймається як частина ідентичності людини, а відмова від народження дітей сприймається в суспільстві як невідповідність нормі. Добровільна бездітність є вибором особистостей, що свідомо відмовляються від народження дітей. Субкультура «чайлдфрі» передбачає певні особливості ідентичності її носіїв, обумовлені специфікою їх належності до субкультури та ставленням суспільства до цього феномену та соціальної групи. Гендерна ідентичність представників «чайлдфрі» характеризується відсутністю посилення на бажання бути батьками, на репродуктивні можливості, сімейні ролі. Спостерігається трансформація гендерних ролей, уявлень, щодо чоловіків та жінок: більшість опитаних жінок-чайлдфрі проявляють маскуліні характеристики та зорієнтовані на професійний розвиток, самоактуалізацію та самореалізацію. Для чоловіків бути чайлдфрі – це життя задля свого задоволення, можливість стабільно бути матеріально забезпеченими та отримувати розуміння, підтримку від однодумців.

Ключові слова: життєва позиція, субкультура чайлдфрі, добровільна бездітність, гендерна ідентичність, психологічна стаття.

Tkalych, M.H., Mitina, A.R. Features of gender identity of the childfree subculture individuals. The paper is dedicated to the analysis of some theoretical investigation about the subculture of childfree and the coverage of the initial study results of the initial study of the gender identity of the carriers of this subculture. The research of the gender identity of the childfree is due to the fact that parenthood is perceived as part of a person's identity, and the refusal of the birth of children is perceived in society as a discrepancy of the norm. Voluntary childlessness is the choice of individuals who deliberately refuse the birth of children. The childfree subculture implies certain peculiarities of the identity of its carriers, due to the specificity of their belonging to the subculture and the attitude of the society to this phenomenon and to this social group. The gender identity of the childfree representatives is characterized by the lack of references to the desire to be parents, on reproductive opportunities, family roles, etc. There is a transformation of gender roles, representations, concerning men and women, namely: the majority of interviewed childfree-women have show masculine characteristics and focus on professional development, self-actualization and self-realization. For men, to be a childfree is a life for their pleasure, the ability to be stably secured and receive insight, and also the support from like-minded people.

Key words: life position, childfree subculture, voluntary childlessness, gender identity, psychological sex.

Постановка проблеми. Сучасне суспільство характеризується стрімкими трансформаціями в усіх сферах, зокрема, і у репродуктивній та сімейній сферах. Якщо у ХХ ст. спостерігалось руйнування традиційної патріархальної родини, то ХХІ ст. характеризується поступовою трансформацією нуклеарної сім'ї. Сьогодення сучасної людини відрізняється безліччю відкритих можливостей. Особистість вільна у виборі професії, стилю життя, сексуальних уподобань, партнера, хобі. Перебудова цінностей та орієнтацій особистості у сучасному світі призводить до переоцінки власних пріоритетів.

«Добровільно бездітні» не вважають, що люди самоактуалізуються тільки тоді, коли стають батьками. Цінності та пріоритети «чайлдфрі» змінюють свій вектор з сім'ї на кар'єру, життя заради себе, своїх потреб. Такі погляди трактуються суспільством не завжди коректно, що призводить до появи стереотипів та дискримінації «добровільно бездітних». «Добровільно бездітні» номінують свою субкультуру як «чайлдфрі» (childfree – англ. «вільний від дітей»).

Звичайно, залишається багато нетерплячих та агресивних людей, але загалом сучасне європейське суспільство, до якого ми прагнемо інтегруватися, дозволяє індивіду робити вільний вибір в усіх сферах, однак не в бажанні мати дитину [2]. Людина, особливо жінка, яка заявляє оточенню про своє небажання мати дитину, потрапляє під суспільний осуд, бо це не відповідає

суспільній нормі щодо важливості дітонародження. Суспільством добровільна відмова від народження дітей розглядається у негативному контексті і в цьому є раціональна частина, яка пов'язана з тим, що соціальний контроль, а, особливо гендерний соціальний контроль, визначає репродуктивні можливості і бажання членів суспільства як одні з найважливіших, підтримує інститут родини та дітонародження задля власного збереження та подальшого розвитку.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблематика, присвячена субкультурі «чайлдфрі» розробляється у працях багатьох закордонних та вітчизняних дослідників. Дж. Віверс [11], Є. Буркетт, А. Бурне, Т. Кассей, К. Парка, М. Дірленд, К.Маура [16], Е.Пек [18], Ш.Радл [19] намагалися категоризувати поняття «чайлдфрі». Абрама J., Martines G. [12] визначили фактори потенційної бездітності. Д. Кніл, Ч. Джоші [15], К. Морелла [17] та Р. Джиллеспі [13] виділили категорії та різновиди «чайлдфрі». О.Стрельник [8] розглядає «добровільну бездітність» через пронаталістичний дискурс. О.Камзіна, Н.Самікіна [4] вважають, що добровільна відмова від батьківства є наслідком життєвого сценарію. А.Захаров розглядає формування здорового материнства через особливості відносин дитини з матір'ю. О.Яцина вважає, що «добровільно бездітні» мають сильно розвинуте відчуття відповідальності, а тому відмовляються від народження дітей і стають прибічниками відповідального батьківства [11].

Мета статті полягає в аналізі окремих теоретичних відомостей щодо субкультури «чайлдфрі» та висвітленні отриманих результатів початкового дослідження особливостей гендерної ідентичності носіїв цієї субкультури.

Виклад основного матеріалу дослідження з обґрунтуванням отриманих результатів. Термін «чайлдфрі» виник у 70 рр. ХХ ст. у США, під час панування другого періоду емансипації жінок. Продовжувався активний розвиток феміністичного руху. Жінки відстоювали свої ідеї про рівноправність в громадському, трудовому і сімейному житті. Підхопленні хвилею фемінізму Ш. Радл і Е. Пек, на протигагу терміну «бездітність», впровадили термін «чайлдфрі», що означає свідому, добровільну відмову від дітонародження і принципове небажання коли-небудь заводити їх, незважаючи на наявність такої можливості за медичними і соціальними показниками. З метою захисту прав бездітних, Ш. Радл і Е. Пек організували першу спільноту «чайлдфрі», яку назвали «об'єднанням небатьків», але поширеність цей напрям отримав у 1990 рр., після того, як педагог Л. Лафейетт створила одну з перших популярних груп «The Childfree Network» [3].

Е.Пек [18] і Ш. Радл [19] обґрунтовували свої ідеї в такий спосіб: на початку 1970-х рр. тридцятирічна жінка, яка не має дітей, сприймалася як неповноцінна. Виправданням її бездітності люди вважали погане здоров'я, нетрадиційну сексуальну орієнтацію, психічні захворювання, зловживання алкоголем або наркотиками. Нікому і в голову не приходило, що жінка не має дітей з однієї простої причини – у неї немає бажання. Основною метою організації було довести суспільству, що відмова від материнства – це нормально.

Перша спроба саме наукової рефлексії поняття «чайлдфрі» зроблена канадською соціологинею Дж. Віверс [20]. На її думку, «чайлдфрі» – це люди, які живуть активним сексуальним життям, можливо, перебувають у шлюбі, цілеспрямовано застосовують міри щодо уникнення зачаття і народження дітей.

До поняття «добровільно бездітні» К.Маура [16] відносить певні категорії людей: людину дітородного віку, яка фізично здатна мати дітей, проте не має наміру цього робити; людину дітородного віку, яка обрала стерилізацію; людину старшого віку, яка у свій час могла мати дітей, але воліла цього не робити.

Аналізуючи концепції ранніх взаємовідносин у симбіозі «мати-дитина» О. Камзіна та Н. Самікіна припустили, що усвідомлене небажання мати дітей пов'язане із наявністю у структурі життєвого сценарію особливих батьківських драйверів, що формують певну систему цінностей і ставлення до дітей і дитинства [4].

При отриманні власного дитячого досвіду взаємодії із матір'ю, на думку Д. Віннікота, А. Захарова формується здатність жінки бути хорошою матір'ю у майбутньому [1]. Сім'я і відносини з матір'ю або важливим дорослим стають для дитини умовою формування моделі «материнства» і установки на дітонародження.

О. Яцина [11] вважає, що представники «чайлдфрі» – прибічники усвідомленого та відповідального батьківства, а саме через сильно розвинутого відчуття відповідальності вони

відмовляються від народження дітей, оскільки невпевнені в тому, що зможуть бути відповідальними батьками та виховати гармонійну особистість.

Українська соціологиня О. Стрельник [8] звертає увагу на дискурси щодо нормативності батьківства – пронаталізм. За цими приписами, пари одружуються винятково з наміром народити дітей, а усі жінки прагнуть стати матерями. Дуже часто батьківство сприймається як центр ідентичності, особливо жіночої. Також дослідниця заохочує до використання академічного терміну «чайлдфрі» – «добровільна бездітність».

З точки зору Дж. Віверс [20], «чайлдфрі» поділяються на два класи, щодо основних мотивів бездітності: 1) реджектори (rejectors) – різновид «чайлдфрі», які відчують відразу до дітей, процесів вагітності, пологів та грудного вигодовування; 2) афексьонади (aficionado) – різновид «чайлдфрі», які прагнуть до безтурботного бездітного способу життя – божемне життя, часті подорожі, постійні розваги.

Аналогічну класифікацію наводить Р. Джиллеспі [13], а саме: 1) ті, для кого важливіше власна зовнішність, краса та привабливість бездітності; 2) ті, кому властиве «відторгнення, відраза до дітей».

Безумовно, своє відображення субкультура «чайлдфрі» знайшла і в руслі психоаналітичних теорій. Д. Кніл і Ч. Джоші [15], К. Морелл [17] виділили такі категорії «чайлдфрі»: «ті, хто постійно відкладають народження дітей» та «хвилеподібні відмовники».

Дослідження Abma J., Martines G. підтверджують наявність факторів потенційної бездітності: старша вікова група; національність, а саме американці європейського походження; незаміжні; високий соціально-економічний статус, а саме освіта, дохід, престиж виду діяльності; значний досвід роботи, а саме повна зайнятість, тривала участь на ринку праці; зв'язок із релігійними нормами [12].

Нами було здійснено пілотажне емпіричне дослідження гендерної ідентичності носіїв субкультури «чайлдфрі» (n=49, жінок – 37). Діапазон віку опитаних респондентів визначений в межах від 21 до 48 років (M=27.6).

Складність збору даних такого типу досліджень полягає у певній закритості цієї групи через соціальне осудження їх репродуктивного вибору та його невідповідність усталеним гендерним нормам, а отже, небажання чайлдфрі публічно проголошувати свою позицію. Для дослідження нами були застосовані такі методики: опитувальник діагностики психологічної статі особистості (С.Бем) [5], опитувальник «Я чоловік/жінка...» (Л.М.Ожигова) [7], анкета «Особливості життєвої позиції чайлдфрі» (авторська розробка).

Переважає більшість респондентів заміжні або одружені (34,7%), не мають партнера (30,6%), мають партнера та не проживають разом (14,3%), проживають разом, але не одружені (16,3%), мають багато партнерів (4,1%).

Дослідження проводилось за допомогою мережі Інтернет (платформа «Google-форма») та звичайного опитування. Анкета була розміщена у трьох спільнотах у соціальній мережі «Вконтакте» (до того, як була встановлена заборона на використання цієї соціальної мережі): «Мы чайлдфри (18+)» (<https://vk.com/club27275610>), «Чайлдфри» (https://vk.com/childfree_and_childhate), «Мы не хотим детей (Чайлдфри)» (https://vk.com/childfree_forever) та на власній сторінці авторки у Facebook.

Контрольною групою дослідження особливостей гендерної ідентичності чайлдфрі була загальна вибірка (n=1138) з генеральної сукупності чоловіків та жінок, представлена в дослідженнях одного з авторів [9].

За допомогою анкетування були визначені особливості життєвої позиції «чайлдфрі»: мотиви вибору субкультури, відношення до шлюбу, склад сім'ї, відношення батьків до появи дітей, відношення до прийомних дітей, відношення до вагітності у жінок, спосіб життя.

Результати свідчать, що шлюб для чайлдфрі – це спрямованість на особистісні відносини, підтримку між партнерами-чайлдфрі. Сам шлюб, не є цінністю субкультури «чайлдфрі», для них він є лише формальністю.

Можна припустити, що частина представників субкультури «чайлдфрі» вже мала досвід виховання дітей (молодших братів/ сестер або племінників / племінниць). Це частково підтверджують результати дослідження, оскільки переважна більшість респондентів мають молодших брата / сестру або є єдиною дитиною.

Одним з мотивів вибору субкультури «чайлдфрі» міг стати той факт, що батьки дуже рано наполегливо бажали одружити власну дитину та скоріше побачити онуків. Це відмітила певна частина респондентів.

Переважна більшість респондентів мають позитивне відношення до прийомних дітей, але вони не хотіли б мати офіційну опіку. Отже, при розгляді особливостей позиції «чайлдфрі» необхідно, по-перше, враховувати вікову категорію, по-друге – часовий фактор. Оскільки можлива зміна думки відносно бажання мати дітей через деякий час, що підтверджується дослідженнями Т.Хітона, К.Якобсона та К.Холланда [14] – наприклад, при досягненні більш старшого віку або наближенні умовного кінця репродуктивного віку (для жінок).

За критерії ставлення до вагітності у жінок були взяті такі показники: виразний інстинкт материнства; бажання мати дітей, установка на них; позитивний відгук на вагітність; почуття ніжності до життя, що зароджується; почуття жалю та співчуття до дитини; почуття близькості з дитиною; емоційна чуйність. Більшість опитаних респонденток визначили, що жоден з критеріїв їм не властивий. Деякі позначили «почуття співчуття до дитини», «почуття ніжності», «почуття близькості» та «емоційний зв'язок» до дитини.

Спосіб життя представників субкультури «чайлдфрі» скоріше активний, ніж пасивний. Невеликий відсоток опитаних респондентів ведуть активний, пасивний та скоріше пасивний спосіб життя.

Яскраво визначені відмінності у способі життя у чоловіків та жінок. Серед чоловіків домінує пасивний стиль життя, а серед жінок, навпаки, домінує скоріше активний стиль життя. Оскільки так історично склалось, що чоловіки працювали задля забезпечення сім'ї, а жінки виховували дітей, тоді можна зробити припущення, що для жінок-чайлдфрі це можливість для саморозвитку, реалізації себе, створення кар'єри, а для чоловіків – можливість непрацювати, відпочивати та не бути залученим у суспільні процеси.

Головними мотивами для представників життєвої позиції виступають, перш за все, «саморозвиток». А також – «свобода», «незалежність», «вільний час», «матеріальне забезпечення», «кар'єра», «подорожі», «освіта», «інтимно-особистісне спілкування з партнером».

Перейдемо до розгляду загальних результатів з опитувальника діагностики психологічної статі особистості (С.Бем). У представників життєвої позиції чайлдфрі були виявлені усі типи психологічної статі за наступним співвідношенням: недиференційована – 8,3%, фемінна – 10,2%, маскулінна – 53%, андрогінна – 28,5%. Фемінної психологічної статі серед респондентів чоловічої статі не виявлено.

Отже, переважна більшість опитаних представників «чайлдфрі» мають маскулінну психологічну стать. У чоловіків-чайлдфрі домінує маскулінна психологічна стать, а у жінок-чайлдфрі – маскулінна та андрогінна.

Розглянемо узагальнені та систематизовані результати за методикою «Я чоловік/жінка...» (Л.М.Ожигова). Порівнюючи результати дослідження представників життєвої позиції «чайлдфрі» з людьми, які не є прибічниками цієї субкультури (дослідження гендерної ідентичності М.Г.Ткалич [9]) можна виділити деякі відмінності.

Змістовно-когнітивний компонент гендерної ідентичності людей, які не розділяють життєву позицію «чайлдфрі», жіночої і чоловічої статі в основному наповнений фемінними (для жінок) і маскулінними (для чоловіків) характеристиками, частково відображає міжособистісні ролі (коханої, коханого, матері, дружини, батька та ін.); спрямований на стосунки з родиною, близькими, їх добробут та здоров'я, на відчуття власної фемінності або маскулінності та їхнє визнання та підтримку оточуючими. У субкультури «чайлдфрі» немає гендерної диференціації на характеристики особистості, не відображається увесь спектр міжособистісних ролей. Загалом, жінки більш спрямовані на реалізацію себе та своїх ресурсів, свободу та незалежність, а чоловіки – на стабільність, підтримку та матеріальне забезпечення.

Мотиваційно-діяльнісний компонент гендерної ідентичності людей, які не розділяють позицію «чайлдфрі», пов'язаний з потребою у щасті, коханні, визнанні та підтримці, сім'ї та особистих стосунках. Традиційно, більшу спрямованість на роботу, бізнес, заробіток демонструють чоловіки, жінки більше зосереджені на інтимних, родинних та міжособистісних взаєминах і власних відчуттях. У представників життєвої позиції «чайлдфрі» спрямованість на кар'єру та розвиток більш властива для жінок, а для чоловіків головним є заробіток.

Емоційно-оцінний компонент гендерної ідентичності людей, які не є прибічниками субкультури «чайлдфрі», має такі гендерні відмінності: в цьому компоненті проявляється гендерна диференціація ролей і спрямованості особистості на усвідомлення і реалізацію власної гендерної ідентичності. Окрім цього, забарвленість сприйняття жіночого гендеру більш негативна і зосереджена на фемінному, чоловічого – більш нейтральна та універсальна. Для представниць субкультури «чайлдфрі» важливо бути на рівні з чоловіками, щоб їхня думка також була вагомим частиною. Жінкам важливі досягнення, а чоловікам – прийняття та увага.

Отже, гендерна ідентичність субкультури «чайлдфрі» достатньо відрізняється від людей, які бажають мати дітей. Переважна більшість жінок у всіх відповідях акцентують увагу на саморозвитку, кар'єрному зростанні, повазі до себе, незалежності, статусі, вільності від громадської думки, зорієнтованості на успіх. Жодна з опитаних жінок-чайлдфрі не зважає на власні репродуктивні функції, бажання мати дітей, сімейні ролі, сім'ю загалом, міжособистісні компоненти взаємодії. Чоловікам важливо підтримка однодумців, розуміння їх альтернативної позиції, її прийняття. Не менш важливим компонентом життя для чоловіків є матеріальне забезпечення.

Таким чином, проаналізувавши специфіку гендерної ідентичності представників субкультури «чайлдфрі» було визначено, що усі респонденти демонструють почуття гордості за свою стать, усвідомлюють можливості та переваги власної статі, задоволені власною статевою належністю. Спостерігається трансформація гендерних ролей, уявлень, щодо чоловіків та жінок. Більшість жінок-чайлдфрі проявляють маскулітні характеристики та зорієнтовані на професійний розвиток. Представники субкультури «чайлдфрі» не бажають змінити стать, мають знання про свою гендерну роль, доброзичливо ставляться до протилежної статі, мають уявлення щодо протилежної статі, зорієнтовані на свою стать. Це свідчить про сформованість адекватної гендерної ідентичності. Але свої цінності «чайлдфрі» трансформують.

Висновки і перспективи подальшого дослідження. «Чайлдфрі» – це субкультура, яка виявляється через життєву позицію та визначається усвідомленим бажанням відмови від батьківства, не маючи при цьому проблем зі здоров'ям. Таким чином, «добровільна бездітність» – це власний вибір особистості, що свідчить про адекватну сформованість гендерної ідентичності особистості. Емпіричне дослідження показало, що гендерна ідентичність представників «чайлдфрі» характеризується відсутністю посилення на бажання бути батьками, на репродуктивні можливості, сімейні ролі і т.п. Спостерігається трансформація гендерних ролей, уявлень, щодо чоловіків та жінок, а саме: більшість опитаних жінок-чайлдфрі проявляють маскулітні характеристики та зорієнтовані на професійний розвиток, самоактуалізацію та самореалізацію. Для чоловіків бути чайлдфрі – це життя задля свого задоволення, можливість стабільно бути матеріально забезпеченими та отримувати розуміння, підтримку від однодумців.

Перспективним у розробці даної проблематики є, на наш погляд, поглиблене вивчення соціально-психологічних та індивідуально-психологічних особливостей як самої субкультури «чайлдфрі», так і її носіїв. Необхідною, на наш погляд є також розробка діагностичного інструментарію, спрямованого на вивчення специфічних ознак гендерної ідентичності та психологічної статі тих, хто добровільно відмовляється від батьківства.

Список використаних джерел

1. Винникот Д.В. Маленькие дети и их матери / Д.В. Винникот. – М.: Класс, 1998. – 79 с.
2. Гендер у психологічних та соціологічних дослідженнях: навч. посіб. / Л.О.Шевченко, Ю.В.Кобікова та ін. – К.: 2015. – 148 с.
3. Казачихина М.В. Чайлдфри как одна из форм современной семьи / М.В. Казачихина // Социально-гуманитарные исследования. – Екатеринбург, 2014.
4. Камзина О.А., Самыкина Н.Ю., Исследование жизненных сценариев у представителей сообщества «childfree» / О.А. Камзина, Н.Ю. Самыкина // Вестник Самарского государственного университета. – Самара, 2014. – С.213-223.
5. Клецина И.С. Психология гендерных отношений: Теория и практика / И.С. Клецина. – СПб.: Алетейя, 2004. – 408 с.
6. Лукасевич О.А., Мітіна А.Р. Психологічний аналіз феномену чайлдфрі // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць ДВНЗ «Запорізький національний університет», Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України; / голов. ред. Максименко С.Д. – Запоріжжя, 2016. – № 2 (10). – С. 81- 86.
7. Ожигова Л.Н. Психология гендерной идентичности личности / Л.Н. Ожигова. – Краснодар: Кубанский гос. ун-т, 2006. – 290 с.

8. Стрельник О. Турбота як робота: материнство у фокусі соціології. Монографія / О. Стрельник. – Київ:Критика, 2017. – 288 с.
9. Ткалич М.Г. Психологія гендерної взаємодії персоналу організацій : [монографія] / М.Г. Ткалич. – Київ-Запоріжжя: ЗНУ, 2015 – 315 с.
10. Ткалич М.Г. Гендерна психологія: навчальний посібник / М.Г. Ткалич. – 2-ге вид., випр., доповн. - К.: Академвидав, 2016. – 256 с.
11. Яцина Е.Ф. К вопросу о Чайлдфри: отказ от материнства и отцовства как социально-психологический симптом / Сборник научных трудов: материалы международной научно-практической конференции / М.В. Васильева (гл. ред.) – М.: Планета, 2013. – 124 с.
12. Abma J., Martines G. Voluntary childlessness among American men and women in the late 1980s // *Social biology*, 1991. P.79-93.
13. Gillespie R., Childfree and feminine: understanding the gender identity of voluntarily childless women. *Gender and Society*, №17(1), 2003. – P. 122-136.
14. Heaton T., Jacobson C., Holland K., Persistence and change in decisions to remain childless // *Journal of marriage and the family*, 1999. – P.531-539.
15. Kneale D., Joshi H., Postponement and childlessness: evidence from two British cohorts. *Demographic Research*. – 2008. – P.1935-1964.
16. Maura K., *Women`s studies quarterly* / K. Maura. – Bloomsbury, New York, 2013. – P. 133-144.
17. Morell C., Saying no: women's experiences with reproductive refusal. *feminism and psychology* / C. Morell. – №10(3), 2000. – P.313-322.
18. Peck E. *Pronatalism: The Myth of Mom&Apple Pie*, United States; Crowell, 1974, p. 333]
19. Radl S. *Mother`s Day is Over*, London; Abelard-Schumann Ltd, 1974, p. 254]
20. Veevers J.E., *Childless by choice* / J.E. Veevers. – Toronto: Butterworth, 1980. – 220 p.

Reference transliterated

1. Vinnikot D.V. Malen'kie deti i ih materi / D.V. Vinnikot. – М.: Klass, 1998. – 79 с.
2. Gender u psihologichnih ta sociologichnih doslidzhennjah: navch. posib. / L.O.Shevchenko, Ju.V.Kobikova ta in. – К.: 2015. – 148 s.
3. Kazachihina M.V. Chajldfri kak odna iz form sovremennoj sem'i / M.V. Kazachihina // *Social'no-gumanitarnye issledovanija*. – Ekaterinburg, 2014.
4. Kamzina O.A., Samykina N.Ju., Issledovanie zhiznennyh scenarijev u predstavitelej soobshhestva «childfree» / O.A. Kamzina, N.Ju. Samykina // *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo universiteta*. – Samara, 2014. – S.213-223.
5. Klecina I.S. Psihologija gendernyh otnoshenij: Teorija i praktika / I.S. Klecina. – SPb.: Aletejja, 2004. – 408 s.
6. Lukasevich O.A., Mitina A.R. Psihologichnij analiz fenomenu chajldfri // *Problemi suchasnoi psihologii: zbirnik naukovih prac' DVNZ «Zaporiz'kij nacional'nij universitet», Initut psihologii im. G.S. Kostjuka NAPN Ukraïni; / golov. red. Maksimenko S.D. – Zaporizhzhja, 2016. – № 2 (10). – S. 81- 86.*
7. Ozhigova L.N. Psihologija gendernoï identichnosti lichnosti / L.N. Ozhigova. – Krasnodar: Kubanskij gos. un-t, 2006. – 290 s.
8. Strel'nyk O. Turbota jak robota: materynstvo u fokusi sociologii'. Monografija / O. Strel'nyk. – Kyi'v:Krytyka, 2017. – 288 s.
9. Tkalych M.H. Psyhologija gendernoi' vzajemodii' personalu organizacij : [monografija] / M.H. Tkalych. – Kyi'v-Zaporizhzhja: ZNU, 2015 – 315 s.
10. Tkalych M.H. Genderna psyhologija: navchal'nyj posibnyk / M.H. Tkalych. – 2-ge vyd., vypr., dopovn. - K.: Akademvydav, 2016. – 256 s.
11. Jacina E.F. K voprosu o Chajldfri: otkaz ot materinstva i otcovstva kak social'no-psihologicheskij simptom / Sbornik nauchnyh trudov: materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferencii / M.V. Vasil'eva (gl. red.) – М.: Planeta, 2013. – 124 s.
12. Abma J., Martines G. Voluntary childlessness among American men and women in the late 1980s // *Social biology*, 1991. P.79-93.
13. Gillespie R., Childfree and feminine: understanding the gender identity of voluntarily childless women. *Gender and Society*, №17(1), 2003. – P. 122-136.
14. Heaton T., Jacobson C., Holland K., Persistence and change in decisions to remain childless // *Journal of marriage and the family*, 1999. – P.531-539.
15. Kneale D., Joshi H., Postponement and childlessness: evidence from two British cohorts. *Demographic Research*. – 2008. – P.1935-1964.
16. Maura K., *Women`s studies quarterly* / K. Maura. – Bloomsbury, New York, 2013. – P. 133-144.
17. Morell C., Saying no: women's experiences with reproductive refusal. *feminism and psychology* / C. Morell. – №10(3), 2000. – P.313-322.
18. Peck E. *Pronatalism: The Myth of Mom&Apple Pie*, United States; Crowell, 1974, p. 333]
19. Radl S. *Mother`s Day is Over*, London; Abelard-Schumann Ltd, 1974, p. 254]
20. Veevers J.E., *Childless by choice* / J.E. Veevers. – Toronto: Butterworth, 1980. – 220 p.